



ORTA ASYA'DAN ANADOLU'YA BİR MİRAS:
ERZURUM İÇ KALE MİNARESİ
AN HERITAGE FROM CENTRAL ASIA TO ANATOLIA:
ERZURUM CITADEL MINARET

MUHAMMET LÜTFÜ KINDİĞİLİ

Dr. Öğr. Üyesi, Atatürk Üniversitesi Çüzel Sanatlar Fakültesi Temel Eğitim Bölümü.

Asst. Prof. Dr., Ataturk University, Faculty of Fine Arts Basic Education Department.

muhammet.kindigili@atauni.edu.tr

 <https://orcid.org/0000-0003-3000-3635>

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi-Journal of Turkish Researches Institute
TAED-62, Mayıs-May 2018 Erzurum
ISSN-1300-9052

Makale Türü-*Article Types* : Araştırma Makalesi-Research Article

Çeliş Tarihi-*Received Date* : 06.02.2018

Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 24.04.2018

Sayfa-*Pages* : 251-282

 <http://dx.doi.org/10.14222/Turkiyat3886>



www.turkiyatjournal.com

<http://dergipark.gov.tr/ataunitaed>

This article was checked by

 iThenticate®

ORTA ASYA'DAN ANADOLU'YA BİR MİRAS:
ERZURUM İÇ KALE MİNARESİ
AN HERITAGE FROM CENTRAL ASIA TO ANATOLIA:
ERZURUM CITADEL MINARET

MUHAMMET LÜTFÜ KINDİĞİLİ

Öz

Anadolu, Malazgirt Zaferi sonrasında iskânı ve imarı için Sultan Alpaslan'ın komutanları arasında bölüştürülmüş ve bunun sonucunda da bu kadim coğrafyada ilk defa Türk-İslam hâkimiyeti adına kalıcı siyasi örgütlenmeler ortaya çıkmıştır. Bunlardan birisi de Ebü'l Kasım İzzeddin Saltuk Bey tarafından Erzurum merkez olmak üzere kurulan Saltuklu Beyliği'dir. Saltuklu başkenti Erzurum, Orta Asya'dan ve Kafkaslar'dan Akdeniz'e, Karadeniz'e ve Orta Doğu'ya giden yollar üzerinde önemli bir kavşak noktası olarak tarihin hemen her döneminde stratejik konumuyla dikkat çekmiştir. Saltuklular göz ardı edilemeyecek olan bu özelliğiyle Erzurum ve civarında vakit kaybetmeden daha kuruluş yıllarından itibaren imar faaliyetlerine girişmişlerdir. "Kesik Kule", "Tepsi Minare", "Top Kulesi", "Saat Kulesi" ve "Minare Kule" gibi değişik isimlerle anılagelmiş olan Erzurum İç Kale Minaresi de döneminin en seçkin örneklerinden birisi olarak yaklaşık 900 yıldır varlığını korumaktadır. Anadolu minareleri içerisinde Orta Asya minare geleneğinin bir devamı olmasıyla tekil bir örnek olan minarenin özellikle üst bölümünün aslı şekli hakkındaki varsayımlar, bu çalışmanın konusunu meydana getirmektedir. Zamanın, insanoğlunun ve onca istilânın acımasız yıkıcılığına rağmen bu kadar uzun bir zaman diliminde ayakta kalabilmeyi başarabilmiş minarenin şerefe bölümünün orijinalde nasıl olduğu hem kaynaklardaki yazılı ve görsel bilgiler değerlendirilerek hem de mimarisiyle Orta Asya'dan Anadolu'ya taşınmış bir örnek olması sebebiyle Orta Asya örnekleriyle stil kritiği yapılarak ortaya konmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Erzurum, Saltuklular, Kale Mescidi, Tepsi Minare, Minare

Abstract

After the Malazgirt (Manzikert) victory, Sultan Alpaslan allocated Anatolia among his generals in order to provide the settlement and public works of the region so that for the first time in history permanent political organizations of the Turkish-Islamic dominance appeared in this archaic geography. Saltuks established by Ebü'l Kasım İzzeddin Saltuk is one of these political organizations and Erzurum is the center of it. Erzurum, the capital of Saltuks, has always been attractive for being the junction point on the roads from Central Asia and Caucasian to Mediterranean, Black Sea and Middle East in almost every period of history and its strategic position has always been significant thanks to this. Saltuks could not ignore this aspect of Erzurum and they immediately started public works there following the establishment of the political organization. Erzurum Citadel Minaret, called also "Kesik Kule," "Tepsi Minaret," "Top Kule," "Clock Tower," and "Minaret Tower", has been existing for more than 900 years as being one of the most distinguished examples of its period. As being, a follow up of Central Asia minaret tradition, this minaret is a particular example in Anatolian minarets and the hypothesis on the original architecture of the top part of the minaret is the main subject of this study. The original structure of the Balcony part of the minaret, which still exists in spite of ages, destruction of human beings and invasions, is tried to be explained in the light of written and visual sources. As its minaret reflects the Central Asia characteristics, the structure is compared and contrast by Central Asia examples by making use of style criticism.

Key Words: Erzurum, Saltuklular, Citadel Prayer Room, Tepsi minaret, Minaret

1. Erzurum'da Saltuklular ve Saltuklu Mimarisi

Anadolu'nun 1071 yılındaki Malazgirt Zaferi sonrasında Sultan Alpaslan'ın komutanları arasında ikta edilerek bölüştürüldüğü ve bu sayede iskân ve imar edilmeye başlandığı bilinmektedir. Anadolu'daki bu ilk Türk beyliklerinden birisi de Ebü'l Kasım İzzeddin Saltuk Bey (Emir Saltuk) tarafından kurulan ve Erzurum merkez olmak üzere Kars, Pasinler, Oltu, Tortum, İspir, Tercan, Bayburt ve Şebinkarahisar'da varlık gösteren Saltuklular'dır. Emir Saltuk'tan sonra beyliğin başına sırasıyla Emir Ali, Ebü'l Muzaffer Ziyaeddin Gazi, II. İzzeddin Saltuk, Nasirüddin Muhammed, Mama Hatun ve Alaeddin Melikşah geçmiştir. Saltuklu toprakları Anadolu Selçuklu Sultanı II. Süleyman Şah tarafından kardeşi ve Elbistan Meliki olan Muğisüddin Tuğrul Şah'a verilmiş ve böylelikle Saltuk Beyliği 1202 yılında tarih sahnesinden silinmiştir¹.

Orta Asya'dan ve Kafkaslar'dan Akdeniz'e, Karadeniz'e ve Orta Doğu'ya giden yollar üzerinde yer alan ve önemli bir kavşak noktası olan Erzurum, bu özelliği sebebiyle tarihte her zaman stratejik konumuyla dikkat çekmiştir. Erzurum'un konumu sebebiyle birçok kez istila edilmiş ve yönetiminin değişmiş olması hiç şüphe yok ki mimari eserleri de etkilemiş belki de bir kısmını yok etmiştir. Bu önemli başkentte ve bağlı olduğu yerlerde Saltuklular Döneminden Kale Camii, Tepsi Minare, Ulucami, Emir Saltuk

¹ Saltuklular ve Erzurum Tarihi için bkz: İbnü'l-Kalânisî, *Târih-i Dimaşk* (nşr. H. F. Amedroz), Beyrut 1908 (Abdülkerim Özyayın, C. 21, s. 100'den naklen); Abdürrahim Şerif Beygu, *Erzurum: Tarihi, Anıtları, Kitabeleri*, İstanbul 1936; M. Halil Yinanç, *Türkiye Tarihi, Selçuklular Devri: Anadolu'nun Fethi*, İstanbul 1944; M. Halil Yinanç, "Erzurum", *İA*, IV, 348-349; Ebul Ferec, *Ebu'l-Ferec Tarihi*, (Çev.: Ömer Rıza DOĞRUL), TTK Yayınları, Ankara 1945; M. Fahrettin Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, İstanbul 1953; İbrahim Hakkı Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleri ile Erzurum Tarihi*, İstanbul 1960; Besim Darkot, "Erzurum", *İslam Ansiklopedisi*, C. 4, İstanbul 1964, 341; Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1971; Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul, 1980; Erdoğan Merçil, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul 1985; İbnü'l Esir, *El-Kâmil Fi't-Tarih* (Çev. Y. Apaydın), C. V, Bahar Yayınları, İstanbul 1986; Enver Konukçu, *Selçuklulardan Günümüze Erzurum*, Ankara 1992; Cevdet Küçük, "Erzurum", *TDVİA*, C. 11, İstanbul 1995, 321-329; İbn Bibî El-Hüseyn b. Muhammed b. Ali el-Ca'feri Er-Rugadî, *El Evamirü'l-Ala'ıye Fi'l-Umuri'l-Ala'ıye (Selçuknâme)*, I-II, (Çev. Mürsel Öztürk), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1996; Dündar Aydın, *Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı Kuruluş ve Genişleme Devri (1535-1566)*, Ankara 1998; Muhammed b. Ali b. Süleyman er-Ravendî, *Râhat-üs Sudûr ve Âyet-üs Sürûr*, (Çev: Ahmed ATEŞ), TTK Yayınları, Ankara 1999; Şadrüddin Ebu'l-Hasan Ali ibn Nâsır ibn 'Ali el-Hüseynî, *Ahbarü'd-Devleti's-Selçukiyye*, (Çev.: Necati Lügal), TTK Yayınları, Ankara 1999; Kerimüddin Mahmud-i Aksarayî, *Müsâmeret-ü-Ahbâr*, (Çev. Mürsel Öztürk), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2000; Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162), (Çev.: Hrant D. Antreasyan) Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2000; Münecimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Câmiu'd-Düvel (Şahayif-ül Ahbar fi Vekay-il Asar)*, *Selçuklular Tarihi Anadolu Selçukluları ve Beylikler*, II, (nşr. Ali Öngül), Akdemi Kitabevi, İzmir 2001; Haldun Özkan, "Saltuklular", *Türkler Ansiklopedisi*, C. 8, Ankara 2002, 72-83; Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi Saltuklular, Mengicikler, Sökmenliler, Dilmaç Oğulları ve Artukluların Siyasi Tarih ve Medeniyetleri*, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2004; Reşüdü'd-din Fazlullah, *Cami'ü't-Tevarih: Selçuklu Devleti* (Çev. E. Göksu-H. H. Güneş), İstanbul 2010; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk - İslâm Medeniyeti*, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2005; Sıbt İbnü'l-Cevzi, *Mir'atü'z-Zaman Fi Tarihi'l-Ayan'da Selçuklular*, (Seçme, Tercüme ve Değerlendirme Prof. Dr. Ali Sevim), TTK Yayınları, Ankara 2011; Abdurrahman İbnü'l Cevzi, *El-Muntazam Fi Târihi'l-Ümem'de Selçuklular* (H. 430-483=1038-1092), (Seçme, Tercüme ve Değerlendirme Prof. Dr. Ali Sevim), TTK Yayınları, Ankara 2014; Hamdullah Müstevfi-i Kazvini, *Tarih-i Güzide (Zikr-i Pâdişâhân-i Selçukiyan)*, (Editör Erkan Göksu), Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2015; Haldun Özkan, *Saltuklu Mimarisi, Erzurum* 2016.

Kümbeti, Tercan Mama Hatun Külliyesi ve Micingerd Kalesi gibi birçok tarihi eser günümüze kadar ulaşabilmiştir.

1.1. Erzurum Kalesi (İç Kale)

Günümüzde şehrin doğusunda kalan ve tepelik bir alana inşa edilen Erzurum Kalesi'nin kuruluşu, şehrin 415-422 yılları arasında Doğu Roma İmparatoru Theodosius tarafından kurulması sebebiyle Doğu Roma yani Bizans Dönemine dayandırılmaktadır. 6. yüzyıldan itibaren birçok onarım gören kale, 20. yüzyılın ortalarına kadar çeşitli amaçlarla kullanım görmüştür. 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren kaleye sonradan ilave edilen bölümler kaldırılmış ve Saltuklu Dönemi eseri olan mescit-minare ve Osmanlı Dönemi ilavesi olan hamam açığa çıkarılmıştır. Kalede Erzurum Müzesi başkanlığında yapılan kazılarla ortaya çıkarılan ve temel seviyesinde görülebilen mimari kalıntılar ise daha çok yakın dönem özellikleri göstermektedir (Beygu 1935: 38-39; Konyalı 1960: 93-134; Ünal 1973: 125-126; Yurttaş vd. 2008: 5-8; Özkan 2016: 28-43).

Doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen bir plana sahip olan kalenin sur duvarları dış cephelerinde on dört dayanak kulesiyle desteklenmiştir. Kalenin güney cephedeki asıl girişi olmak üzere güneybatıda ve kuzeybatı köşede toplam üç girişi bulunmaktadır. Güney surun sokağa bakan dış cephesinde ayrıca bir de çeşme yer almaktadır. Erzurum Kalesi'nin dış şehir surlarına ait olan ve günümüze ulaşamayan kapılarının varlığını ancak adlarını verdikleri muhitlerden öğrenmekteyiz. Bunlar; Gürcü Kapı, Tebriz Kapı, Erzincan Kapı ve Yeni Kapı'dır. 1865-1877 yılları arasında yapılan ve şehri dıştan kuşatan toprak sur üzerinde ise Harput, İstanbul, Kavak ve Kars Kapıları açılmıştır (Yurttaş vd. 2008: 5-8).

1.2. Kale Mescidi

İç Kale içerisinde güney surdan faydalanılarak inşa edilen Kale Mescidi üzerinde inşa tarihini gösteren herhangi bir kitabe bulunmamaktadır. Bu sebeple mescidin inşa tarihi, Tepsi Minare üzerindeki kitabeden hareketle 12. yüzyılın ilk yarısı olarak kabul edilir (Beygu 1935: 38-39; Konyalı 1960: 222; Arık 1969: 149; Ünal 1973: 19; Aslanapa 1984: 26; Özkan 2000: 56; Yurttaş vd 2008: 95-96; Özkan 2016: 87-98). 8.95 m X 9.76 m ölçüleriyle kareye yakın bir alan üzerine kurulmuş mescit, mihraba paralel iki sahnalı olup girişi kuzey cephenin ortasına açılmıştır. Girişin iki yanında dikdörtgen profiller içerisine alınan ve üstte kademeli sivri kemerli alınlıklarla son bulan iki pencere bulunmaktadır. Harimin aydınlatılması için doğu ve batı cephelerde dikdörtgen ikişer pencere daha açılmıştır. Girişten hemen sonra ortada aynalı çapraz tonoz, bu alanın doğusundaki ve batısındaki bölümler ise sivri beşik tonozla kapatılmıştır. Sahnıların örtüleri "L" şeklindeki payelerle taşınmaktadır. Bu payelerden batı yönde olanının kuzey yüzüne beş köşeli bir de mihrap nişi açılmıştır. Giriş aksında, mihrap önünde kubbe örtü biçimi tercih edilmiş ve böylelikle mihrap önü kubbesi meydana getirilmiştir. Pandantiflerle geçilen, kademeli mukarnaslı bir kasnak üzerine oturtulan ve 12.17 m yüksekliğe, 4.91 m çapa sahip bu kubbe mescidin en dikkat çekici bölümüdür. Mihrap önü kubbesi ve kasnağı, dışa yüksek kasnaklı konik külah örtü olarak yansıtılmıştır. Kasnak yüzeyinde dört ana yönde pencereler açılmıştır. Mescidin inşasında kalenin güney suru üzerindeki silindirik burçtan da faydalanılmıştır. Bu burcun içerisi aynı

zamanda mescidin mihrap bölümünü meydana getirmektedir. 1.92 m derinliğe, 4.35 m yüksekliğe ve 3.95 m genişliğe sahip mihrap nişi sivri kemerli olup iç içe iki nişten oluşmaktadır. Mukarnas kavsaralı ikinci niş, 1.76 m yüksekliğindedir. Ters “U” biçiminde tek bir bordürle sınırları çizilen mihrabın böyle küçük bir yapı için oldukça büyük ölçülerde olması, mihrap nişi için yukarıda bahsedildiği üzere burçtan faydalanılarak yapılması ile açıklanabilir. Mihrabın iki yanında, mescidin kible duvarında iki adet de dikdörtgen niş açılmıştır (Özkan 2016: 87-92).

1.3. İç Kale Minaresi

İç kalenin güneybatı köşesine, mescitten uzak olarak inşa edilen ve Anadolu'nun Türk dönemine ait en erken tarihli minarelerinden biri olmasıyla dikkat çeken İç Kale Minaresi'nin özellikle konumu göz önüne alındığında asli fonksiyonu yanında kalenin gözetleme kulesi olarak kullanıldığını da söylemek mümkündür. Konyalı, minarenin gözetleme kulesi fonksiyonunun kalenin yeni silahların icadı ile öneminin azalmasına kadar devam ettiğini belirtmektedir Konyalı 1960: 142).

Minare, gövdenin şerefeye yakın bölümünde yer alan kitabesine göre Saltuklular'dan Ebü'l Kasımoğlu Ebü'l Muzaffer Gazi tarafından inşa edilmiştir. Bu kesin bilgidен hareketle minare, Ebü'l Muzaffer Gazinin Erzurum'da hüküm sürdüğü 1124-1132 yılları arasına tarihlendirilmektedir. 17. yüzyılda şerife altlığından itibaren minarenin üst kısmı yıkılmış ve yıkılan üst bölümüne en son olarak 20. yüzyılda ahşap malzeme ile şerife tarzında kubbeli bir bölüm ilave edilmiştir. Barok tarzdaki bu eklenti halen varlığını korumaktadır (Sinclair, 1989: 201; Özkan, 2016: 94; Beygu 1935, 38-39; Konyalı 1960: 136; Arık 1969: 149; 137; Sümer 1971, 391-433; Ünal 1973: 125-126; Altun 1988: 44-45; Yurtaş-vd. 2008: 95-96; Özkan 2016: 87-98).

Konyalı, minareye saatin ne zaman konulduğunun kesin olarak bilinmediğini ancak Riter'in seyahatnamesinden hareketle de 1843 yılından önce olduğunu ifade etmektedir (Konyalı, 1960: 143). Diğer kaynaklarda 18. yüzyılda minareye bir saat yerleştirildiği ve zamanla bozulan bu saatin 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında Ruslar tarafından götürülene kadar bozuk kaldığı belirtilmektedir (Özkan 2016: 96). Bu sebeple Sarıgümrükçüoğullarından Osman Bey'in Başkanlığı döneminde Erzurum Belediyesi 1882 yılında, Avrupa'dan 250 altına, çanlı bir saat satın almış, 60 altına nakliye ettirilmiş ve 11.000 kuruş karşılığında da kurdurmuştur (Konyalı 1960: 143; Küçükuşurlu ve Çelik 2013: 165). Konyalı, bu yeni saatin Ahmet adında bir usta ile babası tarafından yerleştirildiğini kaydeder (Konyalı 1960: 143).

Kesme taş malzemeli minare kaidesi, yüksekliği +6.40 m olan kalenin güney ve batı surlarının kesiştiği yerde yer almaktadır. Kaide, +3.90 m yüksekliğe kadar prizmatik şekilde yükselirken daha sonra bu kottan itibaren 7.55 m kotuna kadar silindirik olarak yükselmektedir. Minareye kaidesinin kuzey cephesinde açılan 0.90 m X 1.45 m ölçülerindeki giriş ile ulaşılır. İç kale zemininden 4 basamakla inilen giriş, bu zemine göre -0.80 m kotta yer alır. Girişin hemen önünde 2.20 m X 2.25 m ölçülerinde bir sahanlık bulunur (Başar 1997: 62; Özkan 2016: 96). Kaidenin kuzey cephesindeki bu giriş, düz atkı taşlı olup üstte yüzeyi kazayağı motifi ile dolgulu olan ve 1.14 m X 0.78 m ölçülerindeki sivri kemerli alınlık ile son bulmaktadır (Özkan 2016: 95). Kaidenin üst kısmında kırmızı ve beyaz renkli kesme taşın kullanımı ile iki renkli taş işçiliği görülür.

Kaide üzerinde 18.00 m yüksekliğe sahip, tuğladan inşa edilen ve aşağıdan yukarıya doğru daralan bir formdaki silindirik gövde yükselmektedir. Tuğla malzemenin sepet örgü şeklinde örüldüğü gövdenin şerefeye yakın bölümünde +16.1 m kotunda, gövdeyi saran 0.40 m.lik (Başar 1997: 62) beyaz zemin üzerine pişmiş tuğla ile yazılmış Kûfi kitabe kuşağı bulunmaktadır. Minareye saat yerleştirilmesi esnasında yapılan tahribat sebebiyle kitabenin tarih bölümü günümüze ulaşamamıştır. Minarenin kitabesinin okunmasında birçok araştırmacı çalışmış ve bir o kadar da farklı okuyuşlar meydana gelmiştir. Başlı başına bir araştırma konusu olan bu kitabeye ilgili ilk ve en detaylı çalışmayı Faruk Sümer yapmıştır. Sümer, çalışmasında hem kitabenin kırılan kısımları üzerinde durmakta hem de devrin siyasi ortamından ve geleneklerinden örnekler vererek metni çözümlenmeye çalışmıştır. Sümer, makalesindeki bütün bu değerlendirmeler sonucunda hem mescidin hem de minarenin şimdiye kadar hakkında bilgi edinilememiş olan Ziyaeddin Gazi adındaki Saltuklu emiri tarafından yapıldığını kaydeder (Sümer 1971:391-433). Funda Kara, bu farklılıkları da dikkate alarak kitabenin okunuşunu yeniden ele almıştır². Kitabe metni şu şekildedir³:

اقبال لمولانا ضياءالدين قطب الاسلام نصيرالدوله ظهير المله شمس الملوك والامرا اينانچ بيغو الب طغرليك ابى المظفر غازى بن ابن القاسم

İkbâl li-Mevlânâ Ziyâ'ed-dîn Kutbu'l-İslâm Nasîrü'd-devle Zahîrü'l-mille şemsü'l-mülûki ve'l-ümerâ İnanç Baygu Alp Tuğrul Beg Ebi'l-Muzaffer Gazi bin İbni'l-Kâsım.

Anlamı: *İkbal (devlet ve saadet) dinin ışığı, İslam'ın kutbu, devletin yardımcısı, milletin zahiri arkası (Meliklerin) ve emirlerin güneşi Ebü'l Kasım oğlu Ebü'l Muzaffer Gazi İnanç Biygu Alp Tuğrul Bey içindir* (Konyalı 1960: 219-220; Sümer 1990: 23, Yurttaş-vd. 2008: 95-96; Özkan 2016: 93).

Gövdeyi dolanan bu kitabe kuşağının üzerinde minare gövdesinin ikinci bölümü yükselmektedir. Gövdenin bu bölümünde tuğla malzeme tam ve yarım eşkenar dörtgenler meydana getirecek şekilde örülmüştür. Böylece minarenin bu bölümünde gövde üzerindeki tek süslemeli bir bölüm meydana getirilmiştir. Bu bölümün hemen üzerinde ise +18.75 m kotunda, 0.40 m.lik (Başar 1997: 62) bir dış bükey ve bir iç bükey profilden oluşan taş silme yer alır.

Gövdenin bitimiyle +19.40 m kotunda (Başar 1997: 62) 19. yüzyılda ahşap malzemeli olarak ilave edilen ve 3.74 m yüksekliğinde, 3.67 m genişliğinde olan altıgen planlı (Özkan 2016: 95) şerife bölümü yer alır. Altıgenin her cephesinde, 0.30 m çapında yivli ikişer sütunla meydana getirilen ve 3.75 m (Başar 1997: 62) yüksekliğindeki kemerli açıklıklara yer verilmiştir. Bu kemerli açıklıkların arasına 0.73 m (Başar 1997: 62) yükseklikte ahşap korkuluklar yerleştirilmiştir. Ahşap sütunlar üzerinde yuvarlak kemerler ve onunda üzerinde kurşun kaplı kubbeye yer verilmiştir. Kubbe ve kemerle arasında bir de korniş kuşağı görülür.

² İç Kale Minaresi kitabesi için bakınız: Funda Kara, "Saltuklu Dönemi Erzurum Kitabeleri", Arap Harfli Yazıtlar ve Bursa Mezar Taşları Çalıştayı, 19-21 Kasım 2015, Bursa (Baskıda).

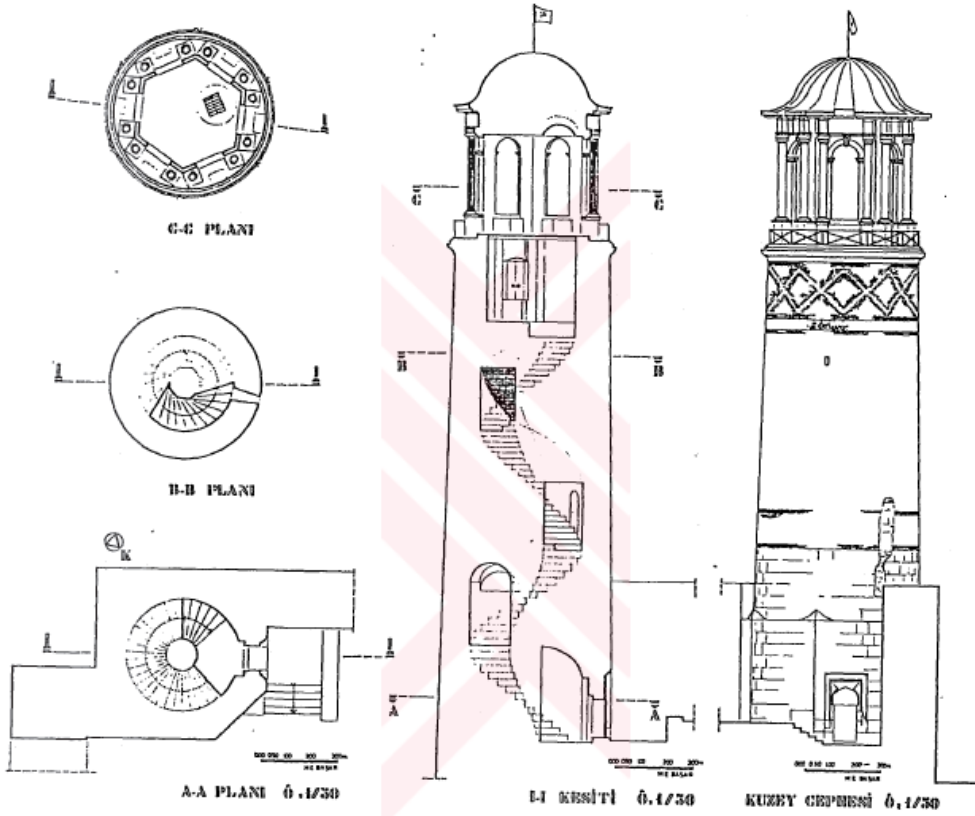
³ Kitabe metni ve içeriği Funda Kara'dan alınmıştır.

Minareye çıkışı sağlayan merdivenlere girişten hemen sonra yer alan tonoz örtülü ve yaklaşık 3.20 m X 1.55 m (Başar 1997: 63) ölçülerindeki bir sahanlıkla ulaşılır⁴. Merdiven, saat ibresinin tersi yönünde dönerek yükselir. Gövdede iki adet mazgal pencere açılmıştır. 66. basamaktan sonra, ahşap kirişler üzerine oturtulmuş ahşap döşeme üzerinde, saatin bulunduğu ara kat oluşturulmuştur. Bunun üzerine, 5 adet ahşap sütun üzerindeki ahşap kirişlere oturan ahşaptan gemici merdiveniyle çıkılan şerefe bölümü yapılmıştır (Başar 1997: 63).

İç Kale Minaresi'nin kaide ve gövde bölümleri, inşa edildiği günden günümüze değişmeden ulaşabilmişken şerefe altından itibaren üst bölümü defalarca yenilenmek zorunda kalmıştır. Bu bölümde yapılan değişiklikler minarenin görünümünde de farklılar meydana getirmiştir. Minare bu farklı görüntüleri sebebiyle de “Kesik Kule”, “Tepsi Minare”, “Top Kulesi”, “Saat Kulesi” ve “Minare Kule⁵” gibi değişik isimlerle anılagelmiştir. Minare, şerefeden yukarısı yıkıldıktan sonra “Kesik Kule”, ahşap malzeme ile yenilenen bölümün yıkılmasıyla ve gövdenin bitiminde tepsi gibi açık bir alanın görünür olmasından “Tepsi Minare” adı verilir. Dini ve resmi özel günlerde minareden top atılması sebebiyle “Top Kulesi” ve nihayet minareye saat ilave edilerek fonksiyonu değiştikten sonra da “Saat Kulesi” olarak da isimlendirilmiştir (Konyalı 1960: 142-143; Küçükuşurlu ve Çelik, 2013: 162. Özkan 2016: 96). Konyalı bu adlandırmaların dışında olmak üzere yapıdan “Minare Kule” olarak bahsetmektedir (Konyalı 1960: 136). Bu tarihi bilgilerden anlaşılmaktadır ki minare, inşa edildikten sonra asli fonksiyonunun yanında şehrin hemen her yerinden görünebilir olma özelliği ile farklı amaçlarla kule olarak da kullanılmıştır. Şerefenin hem doğal şartlara ve zamanın yıkıcılığına karşı tahribata en açık bölümü olması sebebiyle hem de bu farklı kullanımların bir sonucu olarak defalarca şekil değiştirdiği anlaşılmaktadır. 17. yüzyılda şerefenin yıkılmasıyla başlayan onarımlar ve ilaveler bu bölümün orijinal görüntüsü hakkında bilgi edilmesini maalesef engellemektedir. Bu durumda şerefenin orijinalinde nasıl olduğu sorusunun cevabı hem kaynaklardaki yazılı ve görsel bilgilerin değerlendirilmesi hem de mimarisiyle Orta Asya'dan Anadolu'ya taşınmış bir örnek olması sebebiyle Orta Asya örnekleriyle stil kritiği yapılması ile verilebilir.

⁴ Başar, merdivenin ölçüleriyle ilgili şu bilgileri vermektedir: “Basamakların rıhtı 0.26 m., genişliği çekirdekte 0.10 m, gömlekte 0.38 m'dir. Taş çekirdeğin çapı ise 1.26 m'dir. ... 29. basamaktan 66. basamağa kadar olan bölümdeki tuğla basamaklar, 1980 yıllarında yapılan onarımlar ile yüksekliği 0.22 m olan beton basamaklar haline getirilmiştir. Çekirdek, daire plândan 1.30 m. çaplı sekişgene dönüşmüştür. Merdiven genişliği 1.30 m., yüksekliği 2.00m.-2.30 m arasındadır.”: Başar, 1997, 63.

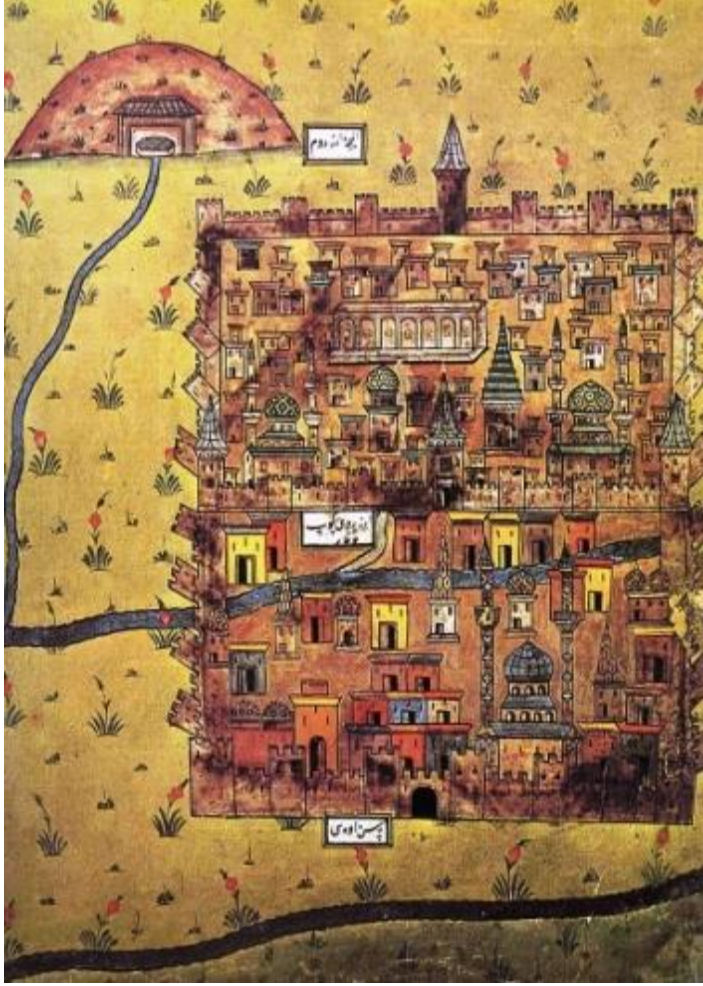
⁵ Bu isimlendirme İ. H. Konyalı tarafından tercih edilmiştir. Konyalı, 1960, 135.



İç Kale Minaresi Rölövesi (M. E. Başar'dan)

1.4. Kaynaklara Göre İç Kale Minaresi

İç Kale Minaresi yapıldığı günden günümüze şerefesine kadar olan bölümüyle orijinal haliyle gelebilmesine rağmen şerefe bölümünde bahsedildiği üzere 17. yüzyıldan itibaren birçok defa değişikliklere maruz kalmıştır. Bu değişiklikler hakkındaki bilgilerimiz maalesef oldukça kısıtlıdır. Edinilebilen bilgiler ise daha çok yakın tarihli gravür, çizim, fotoğraf gibi görsel kaynaklara dayanmaktadır.



Beyan-ı Menazil-i Sefer-i Irakeyn'de Erzurum Minyatürü (H. G. Yurdaydın'dan)

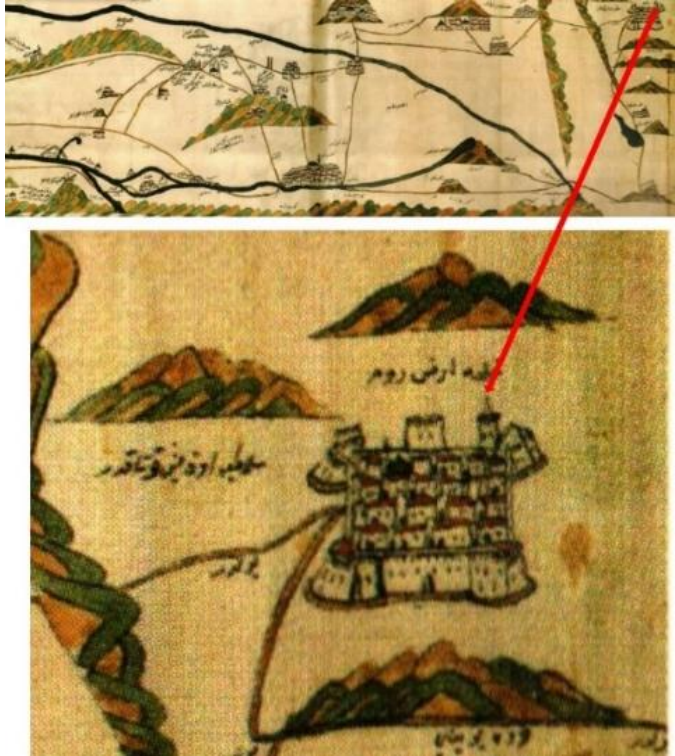
Erzurum'un bilinen en eski tarihli görsel tasviri, Matrakçı Nasuh'un Beyan-ı Menazil-i Sefer-i Irakeyn adlı eserindeki minyatürdür. Erzurum'un şehir surları içerisinde gösterildiği bu minyatürde Kale Mescidi ve Minaresi'ne ait bir bölüm doğrudan seçilememektedir: Şehir, 16. yüzyıla ait bu minyatürde dikdörtgen bir alanda ve dört yönden burçlarla takviye edilmiş surlarla gösterilmiştir. Şehrin dikdörtgen kurulum alanı, ortadaki yatay bir surla kendi içerisinde iki dikdörtgen alana bölünmüştür. Bunlardan üstte verilen alanın surları üzerinde dört adet kule biçiminde burca yer verilmiştir. Bu burçların dikdörtgen ve dendanlı olarak çizilen diğer burçlarından farklı olduğunun vurgulanması dikkat çekicidir. Muhtemelen gözetleme kulesi olarak kullanılan bu kule biçimli mimari betimlemelerden birinin İç Kale Minaresi'ne ait olması ihtimali göz ardı edilmemesi gereken bir husus olsa da kesin bir kanaat belirtmek oldukça güçtür. Minyatürdeki diğer mimari öğelerden herhangi birinin de İç Kale Minaresi olduğunu

söylemek mümkün değildir. Bu sebeple minyatürden konumuzla ilgili bir çıkarım maalesef yapılamamaktadır. İç Kale Minaresi ile ilgili bilgi veren en eski kaynak Evliya Çelebi'dir. Çelebi, minarenin 17. Yüzyıldaki durumu hakkında şunları aktarır:

“Dış Kaleye karşı, göklere uzanmış bir tuğla minare gibi yüksek kulesi var. “Kesikkule” adı ile ün kazanmış üstü tahta örtülü değerli bir köşktür. On adet uzun sürahi topları var ki, kalenin dört tarafındaki sahralara kuş uçurmazlar. Kulenin yüksekliği yüz ziradır.

(Evliya Çelebi, 546).

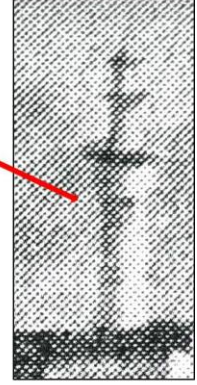
Çelebi'nin bu aktarımından minarenin 17. yüzyılda asli fonksiyonunu kaybederek Kesik Kule olarak anılmaya başladığı ve şerefe bölümünün toplar için bir mevzi niteliği taşıdığı anlaşılmaktadır. Konyalı, bu adlandırmanın şerefenin top mermileriyle yıkılmasından sonra ahşapla yenilediği ve daha sonra bu bölümün de tahrip olarak gövdenin üst kısmının açıkta kalması sebebiyle konduğunu, saatin yerleştirilmesi ile de Saat Kulesi olarak meşhur olduğunu ifade eder (Konyalı 1960: 144-145).



Evliya Çelebi'ye maledilen Haritadan Erzurum Detayı (Zekeriya Kurşun'dan)

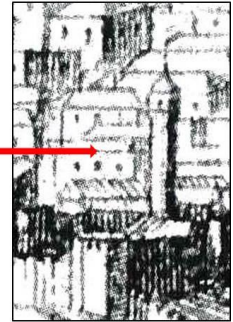
Seyahatname'de verilen yazılı bilgilerin dışında, son yıllarda Çelebi'ye ait olduğu iddia edilen bir minyatürün varlığı ise oldukça dikkat çekicidir. Harita olarak hazırlandığı

anlaşılan bu minyatürün Çelebi'ye ait olduğu ve 17. yüzyılda yapıldığı kabul edilmektedir. Minyatürde konuyla ilgili olarak dikkat çeken husus Erzurum Kalesi'nin ve Minaresi'nin tasvir edilmiş olmasıdır. Minyatürde İç Kale Minaresi'nin şerefe bölümü bugünkü haliyle betimlenmiştir. Bir galeri ve üzerindeki sivri külahı ile görülen şerefe görseli, Seyahatname'de ki bilgileri destekler niteliktedir.



Guerin'e ait 17. yüzyıl Erzurum Gravürü (E. Kılıç'tan)

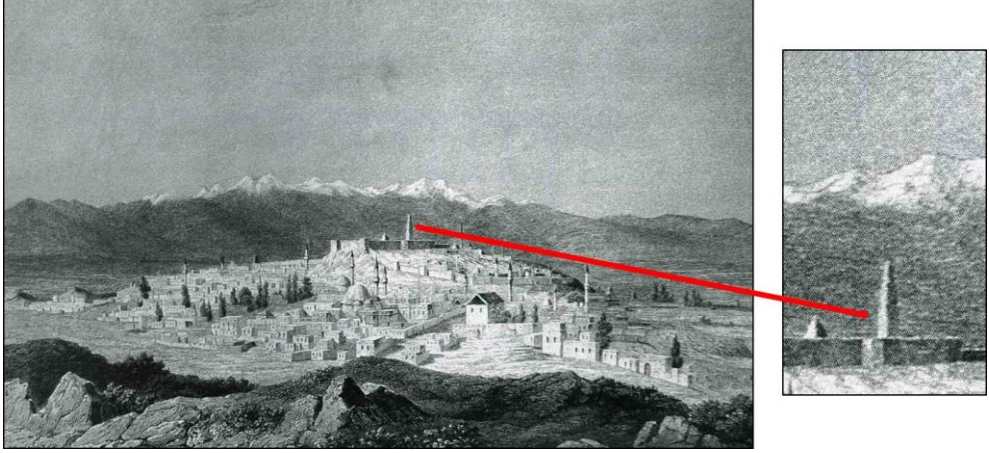
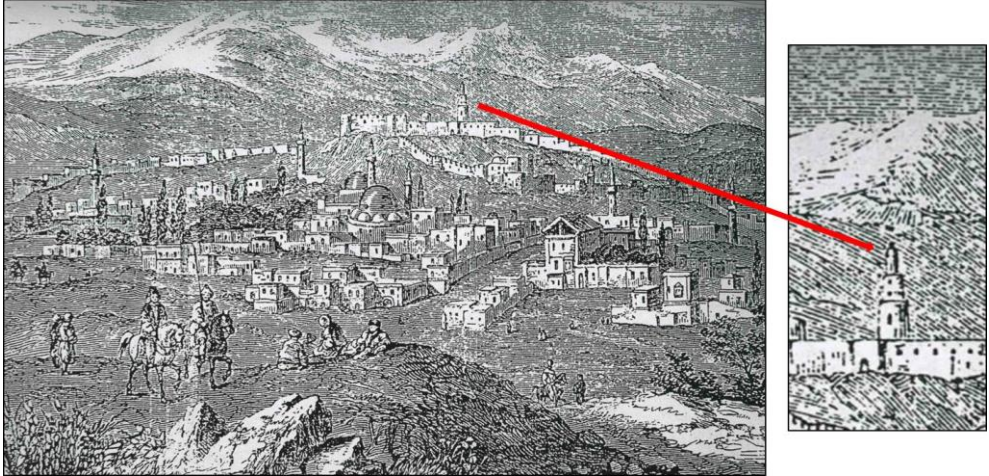
Guerin'e ait 17. yüzyıl⁶ Erzurum'unun resmedildiği bir gravürde İç Kale Minaresi, üst üste bindirilmiş üç kütle halinde ve bir külahla son bulmuş olarak resmedilmiştir. Minarenin her üç bölümü de açıkça yuvarlak gövdeli olarak verilmiştir. Gravürde çok net olarak görülmesi bile minarenin gövdesinin bitimiyle beraber bir galeri belli belirsiz görülebilmektedir.



⁶ Erol Kılıç, *Gravür ve Eski Fotoğraflarla Erzurum*, İstanbul 1998, Resim 3 açıklamasında bu gravürün 17. yüzyıla ait olduğunu belirtir. Bu tarihlendirmenin baskı hatası olduğu kabul edilebilir. Zira bahsi geçen tarihlerde böyle bir gravürün yapılmış olma ihtimali mümkün değildir.

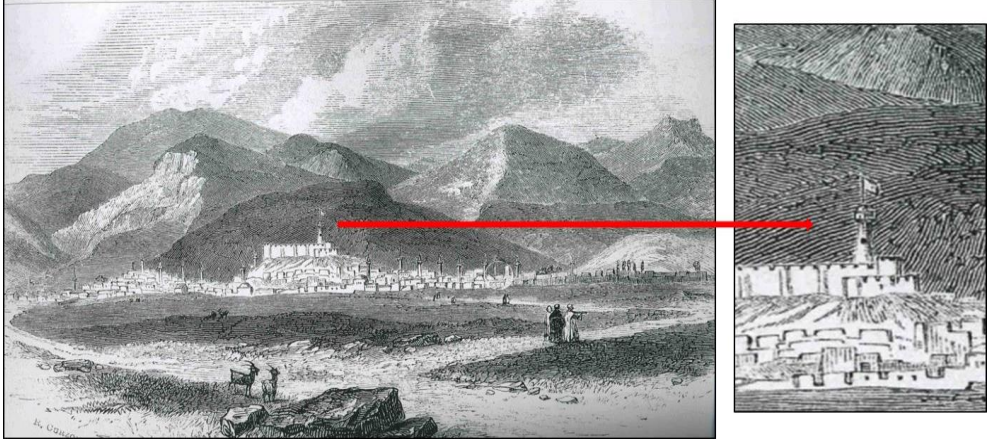
Josep P. De. Tournefort'a ait 1701 tarihli Erzurum Gravürü (E. Kılıç'tan)

Josep P. De. Tournefort'un 1701 tarihli Erzurum gravüründe İç Kale Minaresi günümüzdeki haline yakın bir görüntüde resmedilmiştir. Minarenin şerefe bölümü küçük pencereleri olan kapalı bir bölüm olarak ve üzerinde küçük bir kubbe ile son bulur halde görülmektedir.

*Ch. Texier'in 1840 tarihli 1 Nolu Erzurum Gravürü (E. Kılıç'tan)**Ch. Texier'in 1840 tarihli 2 Nolu Erzurum Gravürü (E. Kılıç'tan)*

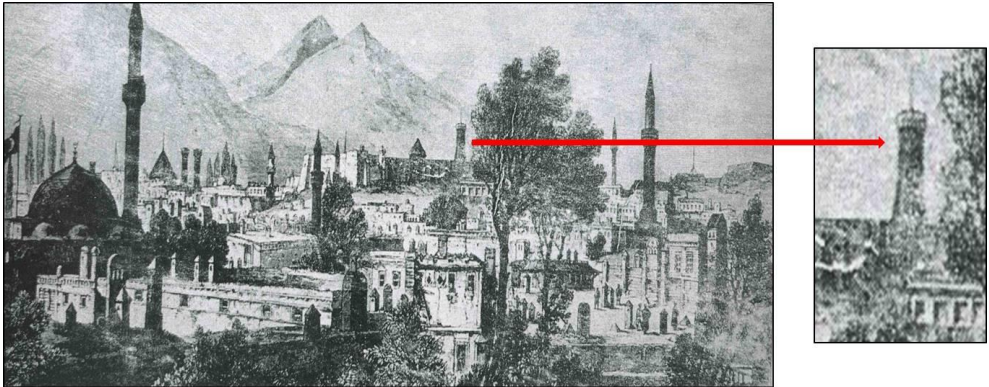
Ch. Texier'in 1840 tarihli olan ve Erzurum'u resmettiği iki adet gravüründe İç Kale Minaresi açıkça görülebilmektedir. Texier'in 1 nolu gravüründe İç Kale Minaresi'nin üst üste bindirilmiş üç kütle halinde verilmesi ve en üstte külah biçiminde sonlandırılması oldukça dikkat çekicidir. Minarenin bu haliyle betimlenmesi yalnızca bu gravürde

görülmektedir. Texier'in 2 nolu gravüründe de İç Kale Minaresi benzer bir görüntüdedir. 1 nolu gravürle bu gravür arasındaki fark ise minareyi meydana getiren her üç kütlede de pencere açıklıklarının varlığıdır. Ayrıca minarenin külah bölümü ikinci gravürde daha açık seçilebilmektedir. Şerefe bölümü, bu gravürler dışındaki neredeyse bütün kaynaklarda farklılıklar göstermekle beraber günümüzdeki haline yakın bir görüntüde, galeri şeklinde verilmiştir. Texier'in bu gravürlerinde minarenin tamamen kargir olarak verilmesi ve bir külahla sonlandırılması bu açıdan oldukça önemli bir husustur.

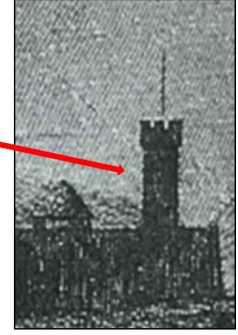
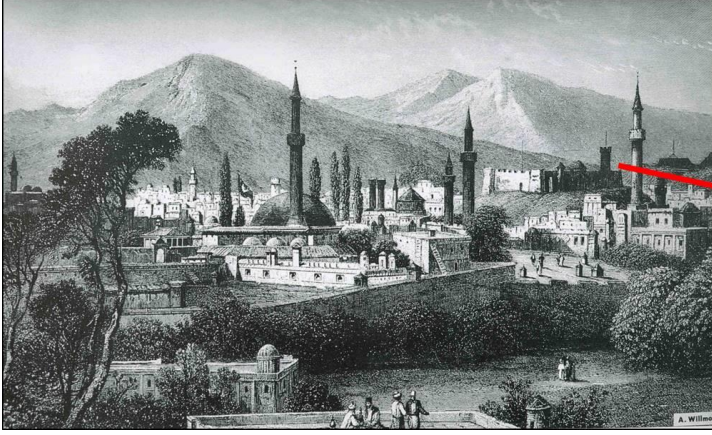


Robert Curzon'a ait 1843 tarihli Erzurum Gravürü (E. Kılıç'tan)

Robert Curzon'a ait 1843 tarihli Erzurum gravüründeki Erzurum İç Kale Minaresi'nin en sıra dışı tasviri olarak dikkat çekmektedir. Minarenin şerefesi pencereleri olan kapalı bir bölüm olarak verilmiştir. Gövde şeklindeki abartılı daralma, gravürün bu anlamda gerçekten uzak bir görünüm almasına sebep olmuştur. Curzon, Texier ile nerdeyse aynı tarihlerde Erzurum'u gravürüne taşımasına karşın İç Kale Minaresi'nin betimlemesinde oldukça başarısız kalmıştır. Gravürde ayrıca bayrak direği ile bayrak açıkça görülebilmektedir.

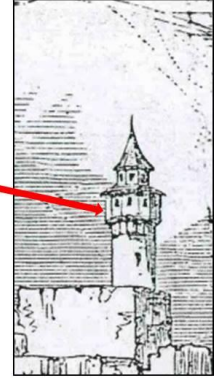


A. Willmore'nin 1870 tarihli 1 Nolu Erzurum Gravürü (E. Kılıç'tan)

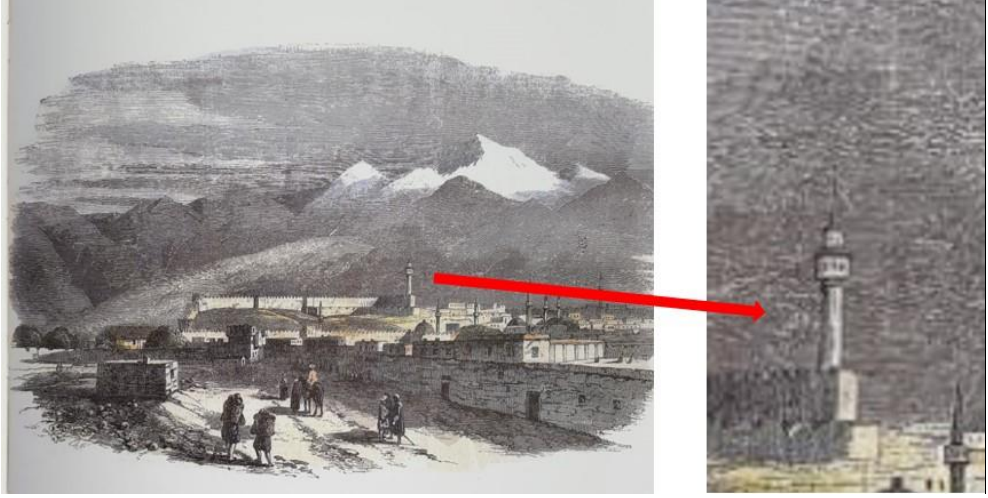


A. Willmore'nin 1870 tarihli 2 Nolu Erzurum Gravürü (E. Kılıç'tan)

A. Willmore'nin 1870 tarihli iki Erzurum gravüründe İç Kale Minaresi'ni görebilmek mümkündür. Willmore, şerefe bölümünü 1 nolu gravüründe küçük pencereleri olan kapalı bir mekân halinde, 2 nolu gravüründe ise dendanları olan açık bir bölüm olarak vermiştir. Her iki gravürde de bayrak direği gösterilmiştir.

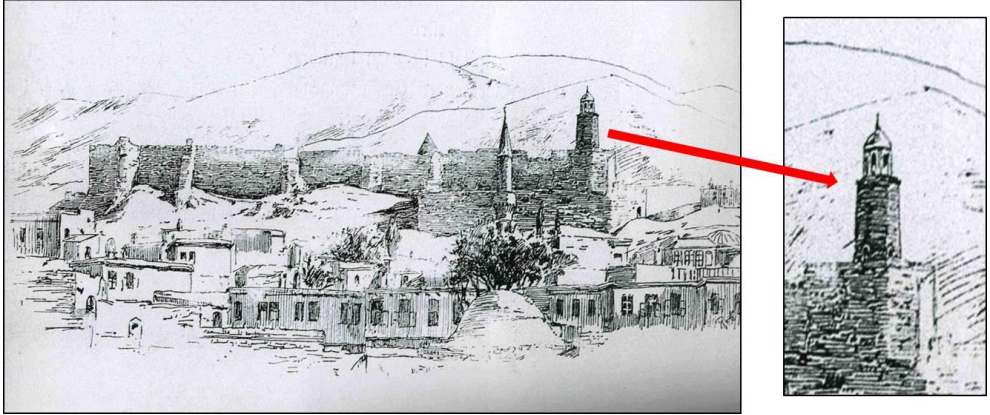


1877 tarihli anonim Erzurum Gravürü (E. Kılıç'tan)



Charles Hamilton'un 20. Yüzyıldaki Erzurum Gravürü (T. Kyriakidis'ten)

1877 tarihli anonim bir Erzurum gravüründe ve Charles Hamilton'un 20. Yüzyıldaki Erzurum gravüründe İç Kale Minaresi'nin şerefesi Tournefort'un 1701 tarihli Erzurum gravüründe, Curzon'un 1843 tarihli Erzurum gravüründe ve Willmore'nin 1870 tarihli 1 Nolu Erzurum gravüründe açıkça görüldüğü gibi pencereleri olan kapalı bir bölüm olarak gösterilmiştir. Şerefe bu gravürlerde ilk defa detaylı ve oldukça net olarak karşımıza çıkmaktadır.

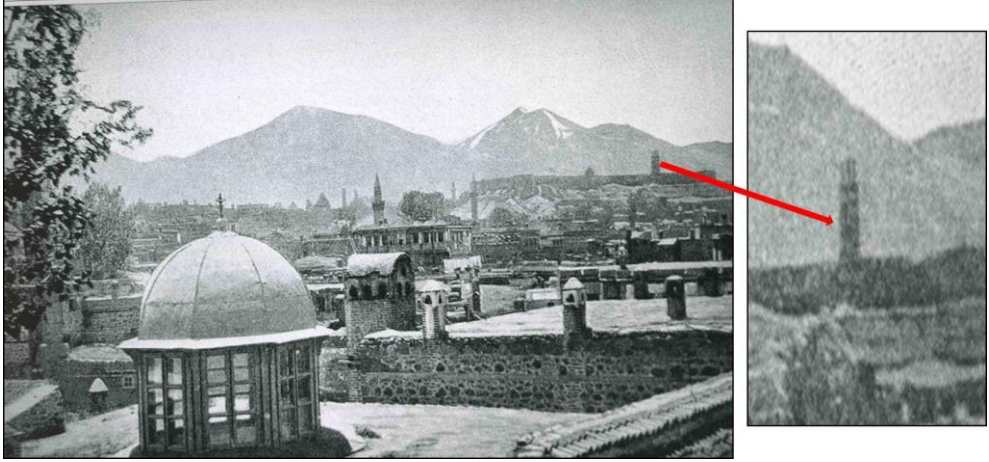


Edmund Nauman'ın 1890 tarihli 1 Nolu Erzurum Gravürü (E. Kılıç'tan)



Edmund Nauman'ın 1890 tarihli 2 Nolu Erzurum Gravürü (E. Kılıç'tan)

Edmund Nauman, 1890 tarihli iki gravüründe Erzurum İç Kale Minaresi'ni resmetmiştir. Nauman, şerefe bölümünü 1 nolu gravüründe kemerli açıklıkları olan bir bölüm olarak göstermiştir. Gravür, bu özelliğiyle şerefenin günümüzdeki haline en yakın çizim olarak ön plana çıkmaktadır. Nauman'ın 2 nolu gravüründe de şerefe aynı şekilde gösterilmişse de şerefe bölümü çok net görülememektedir.



Lynch'nin 1898 tarihli Erzurum Fotoğrafı (E. Kılıç'tan)

Lynch'nin 1898 tarihli Erzurum fotoğrafında İç Kale Minaresi'nin şerefe bölümünün çok açık görülemese de yine kemerli olarak görüldüğünü söylemek mümkündür.



Hoffmeister'in 1908 tarihli Erzurum Fotoğrafi (E. Kılıç'tan)

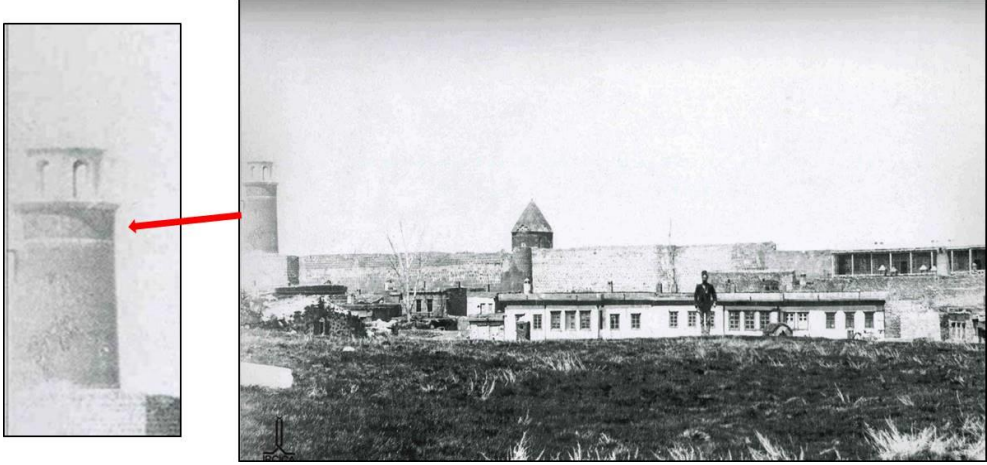
Hoffmeister'in 1908 tarihli Erzurum fotoğrafı oldukça dikkat çekicidir. İç Kale Minaresi'nin şerefesi Tournefort'un 1701 tarihli Erzurum gravüründe, Curzon'un 1843 tarihli Erzurum gravüründe, Willmore'nin 1870 tarihli 1 Nolu Erzurum gravüründe ve 1877 tarihli anonim bir Erzurum gravüründe olduğu gibi pencereleri olan kapalı bir bölüm olarak gösterilmiştir. Edmund Nauman'ın 1890 tarihli 1 ve 2 nolu Erzurum gravüründe ve Lynch'nin 1898 Erzurum fotoğrafında şerefenin kemerli gösterilmesine karşılık bu fotoğrafta kapalı bir bölüm olarak verilmesi, şerefenin 1898'den sonra yenilendiğini gösterir. Görselin gravür değil de fotoğraf olması bunu açıkça kanıtlamaktadır.



İç Kale Minaresi'nin Anonim Bir Fotoğrafi (www.houshamadyan.org)

www.houshamadyan.org adlı internet sitesinin Mekhitarist Order, San Lazzaro, Venice'yi kaynak gösterdiği fotoğrafta Erzurum İç Kale Minaresi'nin şerefesi Hoffmeister'in 1908 tarihli fotoğrafıyla aynı görüntüdedir. Buradan hareketle fotoğrafı

20. yüzyılın başlarına tarihlemek mümkündür. Çoğu internet sitesinde görsel için verilen 1850 tarihi ise ihtiyatla karşılanmalıdır.



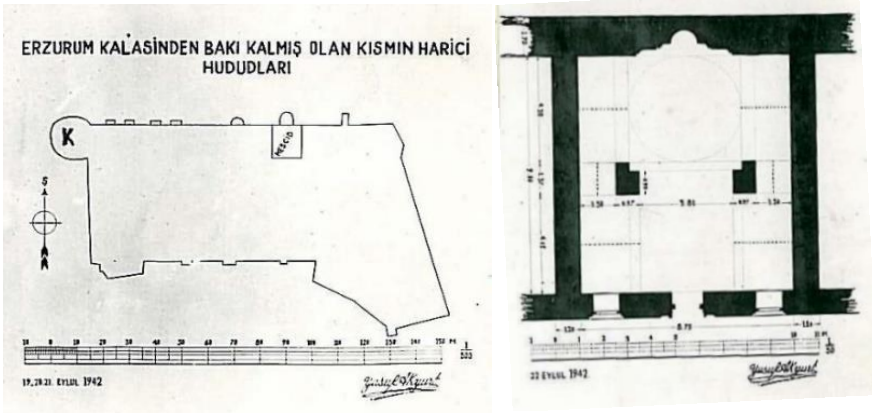
II. Abdülhamid Fotoğraf Albümünden (E. Kılıç'tan)

20. yüzyıl başlarından anonim bir Erzurum fotoğrafında İç Kale Minaresi'nin şerefesi yeniden kemerli olarak görülmektedir. Bu da şerefenin 1908'den sonra yenilendiğini açıkça gösterir. Bu tespitten hareketle İç Kale Minaresi'nin şerefesinin tarihini günümüzden yaklaşık bir asır geriye götürmektedir.



İnglisian'ın 1929 tarihli Erzurum Fotoğrafı (www.houshamadyan.org)

www.houshamadyan.org adlı internet sitesinin Vahan Inglisian, Der diener Gottes. Mechitar von Sebaste, Wien, 1929 künyesiyle kaynak gösterdiği bu görselde İç Kale Minaresi artık tam anlamıyla günümüzdeki haliyle ve üzerindeki Türk Bayrağı ile açıkça görülebilmektedir.



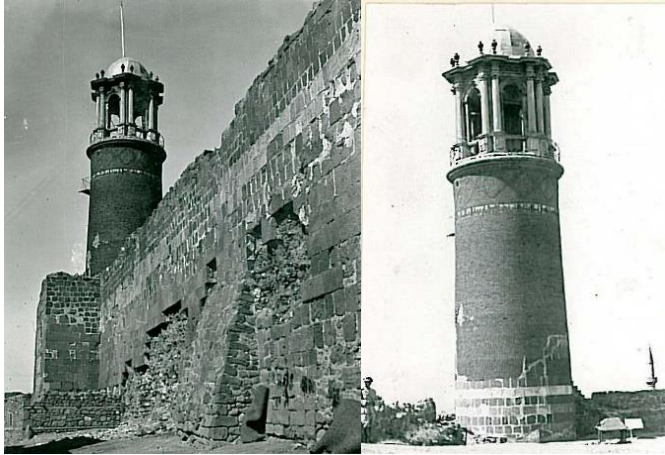
Erzurum Kalesi ve Mescidi (Y. Akyurt'tan)



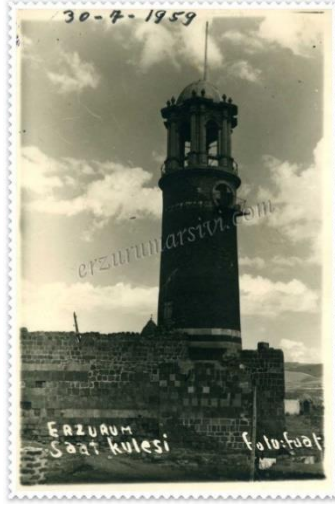
Kalesi Mescidi ve Minaresi (Y. Akyurt'tan)

Yılmaz Akyurt'un "Türk Asarı Atıkası Binalarına Ait Tarihi Mecmua" başlığıyla hazırladığı ancak yayımlanmayan eserinde (Akyurt 1939) Erzurum Kalesi, Kale Mescidi ve İç Kale Minaresi hakkında görsellere yer verilmiştir. Kale Mescidi'nin hatalı bir konumda olarak kuzey sura bitişik halde gösterildiği bu görseller içerisindeki planlarda

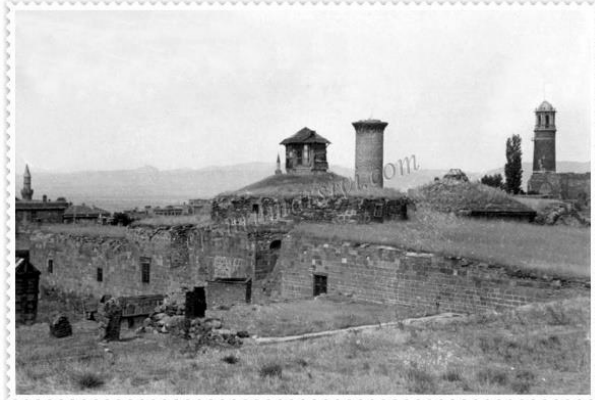
1942 yılında çizildiği belirtilmiştir. Bu bilgiden hareketle fotoğrafların da aynı yıla ait olduğunu söylemek mümkündür. Akyurt, çizimlerinde Erzurum Kalesi'nin ve Mescidi'nin planlarını göstermiştir. Bu planlarda adı geçen eserlerin günümüzdeki halinden farklı olmadığı görülür. Akyurt'un fotoğraflarında Kale Mescidi'nin doğusunda ve batısında olmak üzere her iki yanında sur duvarı boyunca devam eden ve girişleri kuzey yönde olan ilave yapıların varlığı dikkat çekicidir. 19. yüzyıl sonu 20. yüzyıl başı eklentileri olduğu anlaşılan bu binalar günümüzde mevcut değildir. İki yanındaki yapılar arasında kalan mescidin özellikle külahının o yıllarda bir hayli yıprandığı görülmektedir. Bu fotoğraflarda asıl dikkati çeken nokta ise İç Kale Minaresi'nin kuzey yöndeki girişinin bahsi geçen eklenti yapılardan minarenin kuzeyine denk geleninin içerisinde kalmasıdır. Bu sebeple minareye çıkış için kuzey yönde tali bir giriş açıklığı meydana getirilmiş ve bu giriş de bir merdiven vasıtasıyla ulaşılmıştır. Günümüzde bu merdiven kaldırılmış olup, açıklık ise bir pencereye dönüştürülmüştür. Girişin bu hali Konyalı tarafından da tespit edilmiş ve minarenin doğusunu ve kuzey yöndeki asıl girişini içerisine alacak şekilde inşa edilen ilave bölümlerin silah ve mühimmat deposu işlevinde olduğunu kaydedilmiştir. Konyalı'nın tanıtımından minarenin şerefe bölümünün asli şekline dair bir bilgi edinmek mümkün değildir. Ancak yazarın Erzurum ve çevresine hâkim olanların yapıldığı günden beri minareye sancaklarını astığı bilgisi dikkat çekicidir. Yazar bu tespitini, İbni Bibi'den naklettiği Anadolu Selçuklu Döneminde Alâeddin Keykubat'ın sancağını minareye çektiği bilgisiyile de desteklemektedir. Buradan hareketle minarenin Erzurum Ovası'na hâkim bir noktada olması sebebiyle bir güç sembolü olarak da kullanıldığı anlaşılır (İbni Bibi 416; Konyalı 1960: 135, 142).



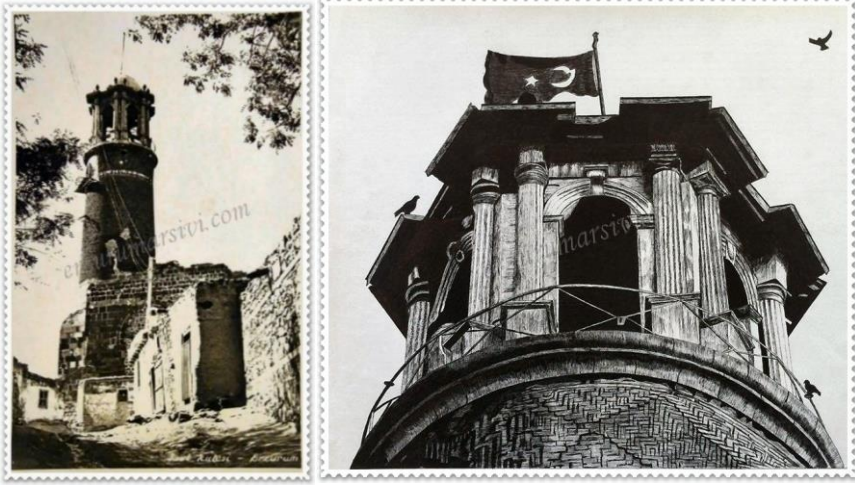
İç Kale Minaresi (20. yüzyıl)



İç Kale Minaresi (erzurumarsivi.com)



İç Kale Minaresi (erzurumarsivi.com)



İç Kale Minaresi (erzurumarsivi.com)

Günümüzde İnternet ortamındaki anonim arşivlerde bulunan Erzurum İç Kale Minaresi'ne ait bütün görseller 20. yüzyıla ait olup bu görsellerde yapı günümüzdeki haliyle görülmektedir. Bu arşivlerden derlenen fotoğraflar yukarıda gösterilmiştir. Buradan da anlaşılmaktadır ki İç Kale Minaresi geçtiğimiz yüzyıldan günümüze kadar çok ciddi bir değişim göstermemiştir.



İç Kale Minaresi

2013 tarihinde çekilen bu fotoğrafta İç Kale Minaresi'nin şerefe bölümünün iskele içerisine alınarak bakımının yapıldığı görülmektedir.

2. Değerlendirme

2.1. Minare Mimarisi ve Kökeni

Erzurum İç Kale Minaresi'nin menşei itibariyle Orta Asya'daki öncülleriyle mukayesesi öncesinde minarelerin nasıl ortaya çıktığı ve farklı mimarilerde görülmelerinin sebebini açıklama noktasında kısa bir malumat verilmesi yerinde olacaktır. Minare, kelime kökeni itibariyle Arapça “menâre” kelimesinden türetilmiştir. Bu kelime, ateş anlamındaki “nâr” ve ışık anlamındaki “nûr” kelimelerinin ismi mekânı olarak ortaya çıkmıştır (Nefes, 1996: 17). Bu anlamda minare kelimesinin Türkçe karşılığı hem *üzerinde ezan okunan yer* hem de *üzerinde ateş yakılan yer* olarak kabul edilmektedir. Özellikle ilk anlamıyla kabul gören minare kelimesinin *üzerinde ateş yakılan yer* karşılığı da göz ardı edilmemelidir. Avusturyalı Sanat Tarihçi Ernst Diez'in bir çalışmasında Fas'ta akşam ve yatsı namazı vakitlerinin duyurulması için minarelerde kandillerin yakıldığı bilgisini aktarması (Diez 1993: 26), çok fazla bilinmeyen bu ikinci anlamı destekler niteliktedir. Minare kelimesinin kökeni olarak Arapça “menara” kelimesinin bozulması ya da Süryanice *menarte* (şamdan) kelimesinin bilinçli olarak kullanılması yönündeki iddialar ise bilim çevrelerinde fazlaca kabul görmemiştir (Nefes 1996: 17-19; Diez 1993: 26; Bloom 1989: 9; Söylemezoğlu 1954: 53; Petersen 1966: 187-191; Ödekan 1997: 1259; Çaycı 2017, 134).

Kaynaklarda İslamiyet'in ilk dönemlerinde minarelerin mimari bir öge olarak var olmadığı ve Emeviler Döneminde ortaya çıktığı, bu ilk örnekler için minare kelimesinin yerine yükselme, hücre ve manastır anlamlarındaki Arapça “savmaa” kelimesinin kullanıldığını belirtilmektedir (Nefes, 1996: 20)⁷. Ancak bu isimlendirme yalnızca bahsedildiği üzere Emeviler döneminde hüküm sürdükleri günümüz Suriye, Mısır ve Kuzey Afrika ile sınırlı kalmıştır. Bu coğrafi bölgeler ve dönem dışında ezan okunan yerlere genel olarak “minare” adı verilmiş olup bu isimlendirme batı dillerinde de kabul edilmiştir. Günümüzde, özellikle de Arap ülkelerinde “ezan” kelimesinin ismi mekânı olarak “mi'zene” (ezan okunan yer) (Nefes 1996: 19; Gündüz 2005: 98-101) kelimesinin de kullanılması ise istisnai bir durumdur.

Minarelerin mimarideki esin kaynağı konusunda ise farklı görüşler mevcuttur. Orta Asya ve İran'da Mecusilerden kalma ateşgedeler, Asya'nın çok geniş alanlarında görülen kalelerdeki gözetleme kuleleri ve aynı coğrafyada dini bir mimari olarak inşa edilen stambha ya da lat adı verilen kuleler ile Hindistan ve Uzakdoğu'daki Budist tapınaklarının kuleleri (idiz evler) minareler için Asya'da gösterilen ilham

⁷ Eyüp Nefes “savmaa” kelimesinin erken dönemde tercih edilmesini şu şekilde izah etmektedir: “... *Muaviye döneminde Şam, Emevi Devletinin başkenti olunca, şehirde bulunan Temenos'un, kibleye uygun olan güney köşesi Müslümanlar için mescit olarak tanzim edildi. Muhtemelen Hıristiyanlar tarafından inzivaya çekilmek için kullanılan Temenos'un köşe kuleleri, Müslümanlar tarafından ezan okunmak için kullanılmış olmalıdır. Böylece, inzivaya çekilenler nedeniyle bu kuleler için kullanılan savmaa isminin Müslümanlarca benimsendiği anlaşılıyor... Muhtemelen bu ilk minarelerde inzivaya çekilme alışkanlığının sürmesi ve bu eyleme önem verilmesi nedeniyle, savmaa ismi yaygınlaşmış gözükmektedir... Yine bütün Kuzey Afrika ve İspanya'da ezan okunan kuleler için savmaa isminin kullanıldığını görüyoruz. Mısır ve Kuzey Afrika'da ezan okunan kulelerin savmaa ismiyle adlandırılmış olmasını, Şam'daki Temenos'un köşe kulelerinin form ve fonksiyonuyla benzerlik arz etmesine bağlamak mümkündür.” (Nefes 1996: 19-20).*

kaynaklarındandır. Suriye ve civarında eski çağlardan itibaren görülen gözetleme kuleleri ve Hıristiyanlık ile beraber yapılmaya başlanan çan kuleleri etkisinden yola çıkarak minare orijinine inme çabası ise Hristiyan mimarisinin etkisini göstermek için ileri sürülmüş görüşler olarak görülebilir. İslam öncesi dönemlerdeki Araplarda var olan kule yapma geleneğinin minarelere etkileyebileceği fikri de şüphesiz yaklaşılmaması gereken bir noktadır. Akdeniz kıyılarında Antik Dönemden başlayarak çeşitli dönemlerde inşa ettirilen deniz fenerleri de bir diğer esin kaynağı olarak kendine yer bulmuştur. (Esin 1976: 206; Esin 1978: 106; Diez 1993: 323; Nefes 1996: 24-29-19; Gündüz 2005: 98-101). Başlı başına bir çalışma konusu olan ve birçok kaynakta kaleme alınan minarelerin kökeni hakkındaki varsayımlar için çok kısa bir genellemeyle kanaat belirtmekte fayda vardır. Zira her bir iddianın ele alınması bu çalışmanın kapsamının dışında kalmaktadır. Minareler İslam Sanatının erken dönemlerinde ezan sesinin mümkün olduğu kadar uzaklardan da duyurulması amacıyla bir gereksinimin sonucu olarak ortaya çıkmış ise de zaman içerisinde fonksiyonelliğinin yanında bir sembol olarak da kabul edilmiş ve cami mimarisinin vazgeçilmezi olmuştur. Bu tespit sonucunu olarak, minarelerin her dönem ve her coğrafyada aynı amaca yönelik inşa edildiklerini belirtmek gerekmektedir. Ancak mimari anlamda inşa edildikleri bölge ve kültürlerden etkilenmesi ve bu etki sebebiyle biçimsel, teknik ve malzeme olarak farklılıklar göstermesi de kaçınılmaz olmuştur. Minarelerin esin kaynağı olarak ileri sürülen varsayımların hemen hepsinin coğrafi ve kültürel sınırları içerisinde etkili olduğunu kabul etmek mümkündür. Suriye ve çevresinde Emeviler Döneminde çan kulelerinin etkisiyle üst üste bindirilmiş kare veya dikdörtgen planlı kuleler halinde minareler yapılmıştır. Aynı coğrafyada Abbasiler Döneminde konik gövdesini dolanan rampasıyla zigguratların etkisindeki Malviye tarzındaki minarelerin, 12. yüzyılda Zengîlerin Selçuklu geleneğini bölgeye taşımasıyla kübik kaideler üzerinde daire planlı gövdeleri olan minarelerin ve etkileşimlerin nihayetinde Memlûk Dönemi ile karakteristik özelliklerini alan minarelerin varlığı da ayrıca dikkat çekmektedir. Mısır ve özellikle de Mağrip ülkelerinde Orta Doğu etkilerinin görüldüğü ilk örneklerin sonrasında üst üste bindirilmiş kuleler halindeki kendine has süslemeleriyle ve mimarisiyle bir üslup edinen minarelerin inşası ise bir gelişim ve etkileşimin en bariz örneğidir. Orta Asya'da aşağıdan yukarıya doğru daralan bir formda, tuğla malzemeli ve gövde üzerindeki kuşaklarla süslemesi meydana getirilmiş olan minarelerin varlığı ise bu coğrafyada erken dönemden itibaren uygulanan bir form olmuştur. Minare formlarındaki bu farklılıklar gösteriyor ki inşa edildikleri coğrafyadan ve önceki döneme ait mimariden ziyadesiyle etkilenmiştir.

2.2 Orta Asya ve Anadolu Minareleri

Yukarıda da belirtildiği üzere minareler inşa edildikleri coğrafyada kendilerinden önceki mimariden doğal olarak etkilenmiştir. Bu etkileşim sonucunda İran'da ve Orta Asya'da kendine has özellikleriyle bir minare tipolojisi ortaya çıkmıştır ki, bu tipoloji Orta Asya coğrafyasında modern mimari örneklerinin inşa edildiği 20. yüzyıla kadar süregelmiştir. Bu karakteristik mimarinin esin kaynağı olarak ise bahsedildiği üzere ateşgedeler, gözetleme kuleleri, stambha ya da lat adı verilen kuleler, Budist tapınaklarının kuleleri (idiz evler) gösterilmektedir (Esin 1976: 206; Esin 1978: 106; Diez 1993: 323; Nefes 1996: 24-29-19; Gündüz 2005: 98-101; Çeşmeli 2006: 103).

İslamiyet'in hüküm sürdüğü Arap Yarımadası ve Ortadoğu dışında Asya topraklarındaki ilk minarelerin 8. yüzyıldan itibaren inşa edildikleri bilinmektedir. Damgan Tarikhane Camii'nin ilk minaresi (8. yüzyıl), Niriz Camii Minaresi (973), Nayin Camii Minaresi (10. yüzyıl) bu dönemin temsilcileridir (Çeşmeli 2006: 103).

Samanoğulları, Karahanlı, Gazneli ve Büyük Selçuklu Dönemlerinde çokgen kaideler üzerinde genelde yukarıya doğru daralan bir formdaki gövdeleri ve üzerindeki galeri şeklindeki şerefeleri ile İran ve Orta Asya minarelerinin ilk örneklerinin ahşaptan ya da kerpiçten yapıldığı kabul edilmektedir (ÇEŞMELİ, 2006: 103). Bu sebeple de erken tarihli birçok örnek kolayca tahrip olmuş ve günümüze ulaşamamıştır. Ahşap malzemeli ilk minare örnekleri hakkında günümüzde herhangi bir bilgimiz olmamakla beraber Samanoğulları Döneminden Başane Camii Minaresi (9.-10. yüzyıl), Çilburç Camii Minaresi (10. yüzyıl), Kışman Tepe Minaresi (9.-10. yüzyıl), Genurid Minaresi (9.-10. yüzyıl), Peykend Minaresi (10. yüzyıl) ve Madau Minaresi gibi tuğla minarelerin ilk yapıldıklarında kerpiç malzemededen inşa edildikleri, daha sonra ise 11-12. yüzyılda tuğla malzeme ile kaplandıkları bilinir (Çeşmeli 2006: 103).

Minareler için inşa malzemesinin kerpiçten tuğlaya döndüğü ve konumlarının bazen ait oldukları cami ile organik bir bağ oluşturacak şekilde bitişik, bazen ise camiden uzakta, yüksek seviyede girişi olan ve cami ile bir köprü vasıtasıyla bağlantısı kurulacak şekilde inşa edilen Karahanlı Döneminden günümüze Kırgızistan ve Özbekistan sınırları içerisinde kalan yedi örnek ulaşabilmiştir. Kırgızistan'daki Burana Minaresi (11. yüzyıl) ve Özkend Minaresi (11. yüzyıl), Özbekistan'daki Çar Sütun Minaresi (11. yüzyıl), Çar Kurgan Minaresi (1108/1109 M.), Kalan Minare (1127), Vabkent Minaresi (1197/1198) ve Şah Zinde Minaresi (11. yüzyıl) (Gündüz 2005: 98-101; Çeşmeli 2006: 107-118) Orta Asya'daki erken tarihli minarelerin en seçkin örnekleri olarak halen varlıklarını korumaktadırlar. Bir istisna olarak Çar Sütun Minaresi'nin günümüzde var olmadığını belirtmek gerekmektedir. Minare hakkındaki bilgiler ancak eski kaynaklardan edinilebilmektedir (Çeşmeli 2006:110).

Günümüz İran coğrafyasında bulunan Damgan Minaresi (1058), Save Meydan Camii Minaresi (1061), Zevvare Pamenar Camii Minaresi (1068), Keşan Camii Minaresi (1073), Isfahan Camii Minaresi (1072/1092), Kirman Camii Minaresi (1085), Barsıyan Camii Minaresi (1097), Save Minaresi (1106), Gülpayegan Minaresi (1105), Zarand Minaresi (11.-12. yüzyıl), Sarban Minaresi (11.-12. yüzyıl), Simnan Minaresi (11.-12. yüzyıl), Ali Camii Minaresi (11.-12. yüzyıl), Sarban Minaresi (11.-12. yüzyıl), Çihil Duhderan Minaresi (1108), Bistam Minaresi (1120), Çar Menar Minaresi (1122), Sin Minaresi (1129), Zevvare Camii Minaresi (1135), Ardistan Camii Minaresi (1158), Nigar Minaresi (13. yüzyıl), Kerat Minaresi (13. yüzyıl) (Çeşmeli 2006: 105-106) Selçuklu Döneminden kalan Asya'daki minareler arasında yer alır.

Türkmenistan'daki Meşhed-i Mısıriyan Minaresi (1004), Hindistan'daki Delhi Kutup Minar (1119), Afganistan'daki Sengbest Minaresi (997), Sultan III. Mesut Minaresi (1098), Behram Şah Minaresi (1117), Jam Minaresi (12.-13. yüzyıl) ve Devletabat Minaresi (1108) Gazneliler'den günümüze ulaşan minareler olup özellikle bazı örneklerin gövdelerindeki yıldız kesit formlarının uygulanmasıyla dikkat çekicidir (Çeşmeli 2006:106-107).

Minarelerin Anadolu'daki örneklerine bakıldığında ise özellikle Orta Asya kaynaklı bir mirasın farklılaşarak geliştiğini söylemek mümkündür. Orta Asya'da inşa edilen silindirik gövdeli ya da bu formun farklı varyasyonları, Anadolu'da da devam ettirilmiştir. O. Uysal farklılıklarına rağmen bu tür minarelerin coğrafi bölge ayırımı yapılmaksızın “*Türk Tipi Minare*” olarak adlandırılmasının doğru olacağını belirtmektedir (Uysal 1990: 505-534). Anadolu minarelerinin bu formu için Güneydoğu Anadolu'daki Orta Doğu etkili kare kulelerden meydana gelen ve sayısı oldukça sınırlı olan örnekleri ise istisnai örnekler olarak kabul etmek durumundayız. Ancak belirtmek zorundayız ki bu minareler de öncülerinden çok daha zarif uygulamalar hâlinde görülmektedirler. Uysal, Anadolu minareleri için “*Türk minare mimarisinde temel biçim anlayışı hep aynı kalmış; fakat zaman içerisinde detaylarda bazı değişiklikler ve gelişmeler olmuştur*” (Uysal 1990: 505-534) şeklindeki tespitiyle Karahanlı Döneminden itibaren süregelen silindirik gövdeli minare formunun geliştirilerek Osmanlı Dönemine kadar kesintisiz devam ettiğini belirtmektedir. Anadolu'daki ilk minarelerin inşa edildiği Anadolu Selçuklu Dönemi'nde de bu forma sadık kalındığı görülmektedir (Bakırer 1971: 337-366; Uysal 1990: 505-534). Sivas Ulu Camii, Sivas Ulu Camii, Kayseri Ulu Camii, Bayburt Ulu Camii, Aksaray Ulu Camii, Ankara Arslanhane Camii, Harput Ulu Camii, Antalya Yivli Minare, Konya İnce Minareli Medrese, Konya Sahip Ata Camii, Sivas Gök Medrese, Erzurum Çifte Minareli Medrese, Aksaray Ulu Camii gibi yapılarıdaki minareler Karahanlı ve Büyük Selçuklu minarelerinin silindirik formlarını ya da Gazneli minarelerin yıldız kesitli gövdelerinin Anadolu Selçuklu Dönemi devamları olarak görülebilir (Uysal 1990: 505-534). Fakat hemen belirtmek gerekir ki Orta Asya özellikle de Karahanlı-Selçuklu geleneğini Anadolu'da devam ettiren en yakın örnek konumuz da olan Erzurum İç Kale Minaresi'dir. Gerek kaide ve gövde arasında bir geçiş kuşağının olmayışı, gerek tuğla malzemenin istif şekli, gerekse inşa malzemesinin farklı dizimiyle süslemelerin meydana getirilmesi gibi uygulamalar bu benzerliğin ilk göze çarpan unsurlarıdır. Osmanlı Döneminde 16. Yüzyılda nihai formunu kazanacak olan Anadolu minareleri, Anadolu Selçuklu'nun yıkılmasından sonra da bir müddet gelişimine devam etmiştir.



Burana (Balasagun) ve Haki İçeri Şehir Sımk Kale Minaresi (O. Arık'tan)



Buhara Kalan Minare (O. Arık'tan)



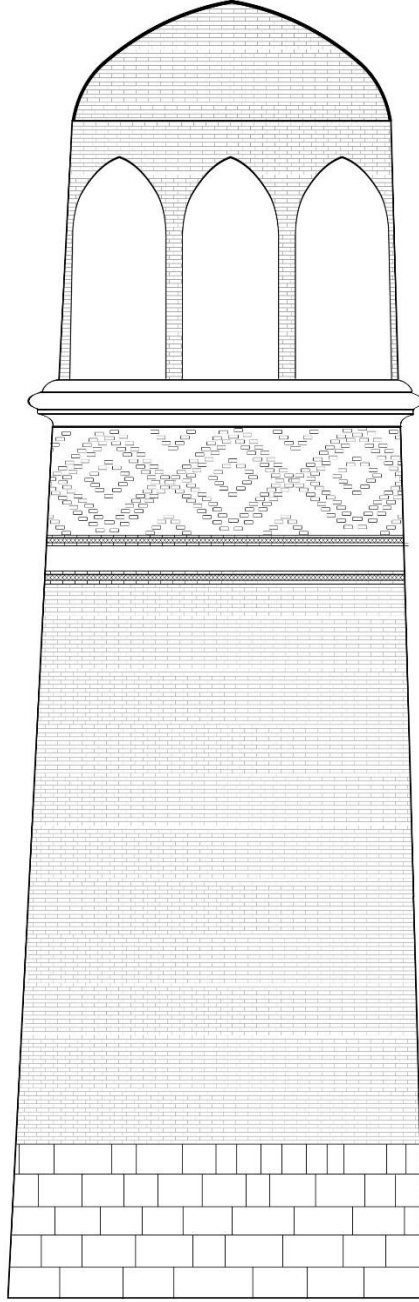
*Siirt ve Bayburt Ulu Camileri Minareleri
(<http://siirt.bel.tr>; <http://www.panoramio.com>)*



Kayseri ve Sivas Ulu Camii Minareleri
(<http://wowturkey.com> <http://www.sivaskulturturizm.gov.tr>)



Harput Ulu Camii ve Antalya Yivli Minare Camii Minareleri
(<http://www.bizimresimler.org> <http://wowturkey.com>)



İç Kale Mescidi Minaresi Restitüsyon Denemesi

Sonuç

Orta Asya ve günümüz İran sınırları içerisinde Türk-İslam hâkimiyeti altında inşa edilen minareler, çoğunlukla çokgen kaideler üzerinde genelde yukarıya doğru daralan bir formdaki gövdeleri ve üzerindeki galeri şeklindeki şerefeleri ile bazen cami ile bitişik, bazen de camiden uzakta olacak şekilde görülmektedirler. Bu minarelerde inşa malzemesi olarak başlangıçta kerpiç malzeme kullanılmışken yerini zamanla tuğlaya bırakmıştır. Süslemeler de inşa malzemesiyle ilintili olarak tuğlayla meydana getirilmiş ve gövde üzerinde kuşaklar halinde uygulanmıştır. Değerlendirme bölümünde örnekleri ile detaylı izahı yapılan bu özellikler, Türklerin daha sonra zirveye taşıyacakları minare mimarisinin ilk temsilcilerinin karakteristiğini meydana getirmektedir. Tanıtımı yapılan Erzurum İç Kale Minaresi de mimarisiyle bu geleneğin Anadolu'daki devamı olmasıyla dikkat çekicidir. Şerefe bölümünün bütün bilinmezliklere rağmen Erzurum İç Kale Minaresi'nin özellikle Karahanlı ve Selçuklu Dönemi minareleriyle olan benzerliği açıktır. Erzurum'daki mimarın inşasını gerçekleştirdiği forma hiç de yabancı olmadığı aşikârdır. Minarenin konumu da bahsedildiği üzere daha önceki örneklerde de var olan bir uygulamadır. Bu da minarenin bir kuleden bozma yönündeki iddiaları çok net bir şekilde çürütmektedir. Ancak İç Kale Minaresi'nin şerefe bölümü, öncüllerinde olduğu gibi orijinal haliyle günümüze ulaşamamıştır. Karahanlı Döneminden itibaren örnekler bakıldığında hali hazırdaki minare şerefelerinin de sonraki dönem ilaveleri olduğu görülür. Bu bakımdan İç Kale Minaresi'nin ve Orta Asya minarelerinin şerefelerinin ilk inşasında nasıl olduğu hakkında kesin kanaat belirtmek mümkün değildir. İç Kale Minaresi'nin şerefe bölümünün inşa malzemesi, gövdede olduğu gibi tuğla olması muhtemeldir. Şerefe mimarisi ise kemerli açıklıkları olan bir galeri şeklinde olmalıdır. Yenilenme sürecinde benzer örneklerin olmaması sebebiyle Orta Asya minarelerinin şerefelerinin nesilden nesile aktarılan bir bilgi birikimine ve tarihsel bir görsel hafızaya dayalı olarak yapılmış olmaları gerekir. İç Kale Minaresi'nin yenilenen üst bölümü de aynı mantıkta yenilenmiş olmalıdır. Bu varsayımdan hareketle İç Kale Minaresi'nin şerefesinin de orijinalde bugünkü görüntüsüne yakın bir halde olduğunu söylemek mümkündür. Ancak malzemenin gövdede olduğu gibi tuğla olabileceğini belirtmek gerekir. Benzer örneklerden hareketle gövde ile şerefe arasında mukarnaslı bir geçiş kuşağının olması da olasıdır.

Müslüman Türk sanatçısı eserlerinde “*Mutlak Güzel*”e ulaşma arzusunu öncelikli olarak ele almış, özellikle imar faaliyetlerinde bir ve mutlak yaratıcı olarak kabul ettiği “Allah'ı” aramış ve eserlerinde bu doğrultuda göndermeler yapmıştır. Bu düşünceyle meydana getirilen sanat, Müslümanların hem görünen anlamda işlevsel eserleri, hem de kendi inanç sistemlerinin anlatımında birer sembol olmuştur. Minareler de bu anlamda başlangıçta fonksiyonellikleri ile görünürken zaman içerisinde hem statik bir öge hem de bahsedilen amaca yönelik olarak mimarideki semboller haline gelmiştir. Bu örneklerin Anadolu'daki en eskilerinden biri olan Erzurum İç Kale Minaresi, şerefe bölümünün bütün bilinmezliklerine rağmen bu topraklardaki ilk Türk-İslam mühürlerinden olması ve bahsedilen anlamda kendisine biçilen görevi yaklaşık 900 yıldır sürdürmesi ile halen önemini korumaktadır.

Kaynaklar

- Abdurrahman İbnü'l Cevzi, (2014). El-Muntazam Fî Târîhi'l-Ümem'de Selçuklular (H. 430-483=1038-1092), (Seçme, Tercüme ve Değerlendirme Prof. Dr. Ali Sevim), TTK Yayınları, Ankara
- Altun, Ara. (1988). Ortaçağ Türk Mimarisinin Anahatları İçin Bir Özet, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul
- Arık, Oluş. (1994). Orta Asya Mimarlık Mirasımızdan İzlenimler, TİKA, Ankara
- Arık, Rüçhan. (1969.). "Erzurum'da İki Cami", Vakıflar Dergisi, S. VIII, Ankara 149-159
- Aslanapa, Oktay. (1984). Türk Sanatı, İstanbul
- Aydın, Dünder. (1998). Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı Kuruluş ve Genişleme Devri (1535-1566), Ankara
- Bakırer, Ömür. (1971). "Anadolu'da XIII. Yüzyıl Tuğla Minarelerinin Konum, Şekil, Malzeme ve Tezyinat Özellikleri". Vakıflar Dergisi, Sayı: IX, Ankara, 337-366.
- Başar, M. Emin. (1997). XII. XIII. Yüzyıl Anadolu Minareleri, Selçuk Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Konya
- Beygu, Abdürrahim Şerif. (1936). Erzurum: Tarihi, Anıtları, Kitabeleri, İstanbul
- Bloom, Jonathan. (1989). Minaret Symbol of Islam, London
- Çaycı, A. (2017). İslam Sanatında Anlam ve Sembol, Konya
- Çeşmeli, İbrahim. (2006). Orta Asya ve Karahanlı Dönemi Mimarisi, İstanbul
- Darkot, Besim. (1964). "Erzurum", İslam Ansiklopedisi, C. 4, İstanbul, 341
- Diez, Ernest. (1993). "Minaret", (Çev.: A. Adıvar VD), İA, İstanbul, 323-329
- Ebul Ferec, (1945). Ebu'l-Ferec Tarihi, (Çev.: Ömer Rıza DOĞRUL), TTK Yayınları, Ankara
- Esin, Emel (1976). "Minare", Türk Ansiklopedisi, İstanbul Fasikül 188
- Esin, Emel. (1978). "Türk Minaresinin Öncülleri Hakkında", Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi, Albert Gabriel Özel Sayısı, Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını, Sevinç Matbaası, Ankara, 103-147
- Evliya Çelebi, (1993). Seyahatname (Sadeleştiren T. Temelkuran-N. Aktaş), Üçdal Neşriyat, C. 1-2, İstanbul, 546.
- Gündüz, Filiz. (2005). "Minare", TDVİA, C. 30, 98-101
- Hamdullah Müstevfi-i Kazvini, (2015). Tarih-i Güzide (Zikr-i Pâdişâhân-i Selçukiyân), (Editör Erkan Göksu), Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul
- İbn Bîbî El-Hüseyin b. Muhammed b. Ali el-Ca'ferî Er-Rugadî, (1996). El Evamirü'l-Ala'ie Fî'l-Umuri'l-Ala'ie (Selçuknâme), I-II, (Çev. Mürsel Öztürk), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara
- İbnü'l Esir, (1986). El-Kâmil Fî't-Tarih (Çev. Y. Apaydın), C. V, Bahar Yayınları, İstanbul
- İbnü'l-Kalânîsî, (1908). Târîh-i Dımaşk (nşr. H. F. Amedroz), Beyrut (Abdülkerim Özaydın, C. 21, s. 100'den naklen)
- Kerîmüddin Mahmud-i Aksarayî, (2000). Müsâmeret'ü-Ahbâr, (Çev. Mürsel Öztürk), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara
- Kılıç, Erol. (1998). Gravür ve Eski Fotoğraflarla Erzurum, İstanbul
- Kırzioğlu, M. Fahrettin. (1953). Kars Tarihi, İstanbul

- Konukçu, Enver. (1992). Selçuklulardan Günümüze Erzurum, Ankara
- Konyalı, İbrahim Hakkı. (1960). Abideleri ve Kitabeleri ile Erzurum Tarihi, İstanbul
- Kurt, Yılmaz. (1939). Türk Asar-ı Atıklarına Ait Tarihi Mecmua Anadolu Selçuklu Hükümeti Devri Birinci Kısım Üçüncü Cilt
- Küçük, Cevdet. (1995). "Erzurum", TDVİA, C. 11, İstanbul, 321-329
- Küçükuğurlu, Murat ve Çelik, Ş. (2013). Erzurum Kalesi, İstanbul
- Kyriakidis, T. (2008). Pontus "Engravings Maps Coins", İstanbul
- Merçil, Erdoğan. (1985). Müslüman-Türk Devletleri Tarihi, İstanbul
- Muhammed b.Ali b.Süleyman er-Ravendi. (1999). Râhat-üs Sudûr ve Âyet-üs Sürûr, (Çev: Ahmed ATEŞ), TTK Yayınları, Ankara
- Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah. (2001). Câmiu'd-Düvel (Sahayif-ül Ahbar fi Vekay-il Asar), Selçuklular Tarihi Anadolu Selçukluları ve Beylikler, II, (nşr. Ali Öngül), Akdemi Kitabevi, İzmir
- Nefes, Eyüp. (1996). Minarenin Cami Mimarisine Katılımı ve İlk Minare Örnekleri, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Samsun
- Ödekan, A. (1997). "Minare", Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi, II, İstanbul, 1259
- Özkan, Haldun. (2000). XI.-XIII. Yüzyıllarda Anadolu Türk Mimarisinin Oluşumunda Doğu Anadolu'nun Rolü, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Erzurum
- Özkan, Haldun. (2002). "Saltuklular", Türkler Ansiklopedisi, C. 8, Ankara, 72-83
- Özkan, Haldun. (2016). Saltuklu Mimarisi, Erzurum
- Petersen, A. (1966). Dictionary of Islamic Architecture, London, 187-191
- Reşüdü'd-din Fazlullah. (2010). Cami'ü't-Tevarih: Selçuklu Devleti (Çev. E. Göksu-H. H. Güneş), İstanbul
- Sıbt İbnu'l-Cevzi. (2011). Mir'atü'z-Zaman Fi Tarihi'l-Ayan'da Selçuklular, (Seçme, Tercüme ve Değerlendirme Prof. Dr. Ali Sevim), TTK Yayınları, Ankara
- Sinclair, T. A. (1989). Eastern Turkey: An Architectural and Archaeological Survey, II, Londra
- Söylemezoğlu, H. Kemali. (1954). İlk Camiler ve Osmanlı Camileri, İstanbul
- Sümer, Faruk. (1971). "Saltuklular", Selçuklu Tarih ve Medeniyet Enstitüsü Selçuklu Araştırmaları Dergisi, S. 3, Ankara, 391-433
- Sümer, Faruk. (1990). Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri, Ankara
- Şadrüddin Ebu'l-Hasan Ali ibn Nâsır ibn 'Ali el-Hüseyni. (1999). Ahbarü'd-Devleti's-Selçukiyye, (Çev.: Necati Lügal), TTK Yayınları, Ankara
- Turan, Osman. (1980). Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, İstanbul
- Turan, Osman. (1971). Selçuklular Zamanında Türkiye, İstanbul
- Turan, Osman. (2004). Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi Saltuklular, Mengüçükler, Sökmenliler, Dilmaç Oğulları ve Artukluların Siyasi Tarih ve Medeniyetleri, Ötüken Neşriyat, İstanbul
- Turan, Osman. (2005). Selçuklular Tarihi ve Türk - İslâm Medeniyeti, Ötüken Neşriyat, İstanbul
- Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162), (Çev.: Hrant D. Antreasyan) Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2000

- Uysal, A. (1990). Osman. “Anadolu Selçuklularından Erken Osmanlı Dönemine Minare Biçimindeki Gelişmeler”, DTCFD, XXXIII/1-2, Ankara, 505-534
- Ünal, Rahmi Hüseyin. (1973). Erzurum İli Dâhilindeki İslami Devir Anıtları Üzerine Bir İnceleme”, Araştırma Dergisi, S. 6, Erzurum, 49-142
- Yinanç, M. Halil. (1944). Türkiye Tarihi, Selçuklular Devri: Anadolu'nun Fethi, İstanbul
- Yinanç, M. Halil. “Erzurum”, İA, IV, 348-349
- Yurttaş H. vd, (2008). Yolların, Suların ve Sanatın Buluştuğu Şehir Erzurum, Ankara